

Haraszi György

***A magyarországi zsidóság rövid története
a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig***

tézisek

Jelen dolgozat egy, a magyarországi zsidóság történetét röviden bemutató munka első önmagában is teljes része, a legújabb kori magyarországi zsidóság (politikai) történetének „előtörténete”, az angolszász területeken oly népszerű „Making” vagy „Emergence” (*Making/Emergence of the Magyar* [Magyar és nem Hungarian!] *Jewry*) változata. Az értekezés célkitűzése annak a folyamatnak az ábrázolása, amely a zsidó nép egyik ágának a történeti Magyarországon történő megtelepedésétől ennek a különálló etnikai-vallási kultuszközösségnek a modernitás feszítő kényszere alatt a környező társadalomba történő integrálódásáig tart, addig, amíg a „magyar zsidó vagy zsidó magyar” alternatíva minden érdekelt számára tudatos választást igénylő kérdéssé vált.

A dolgozat kiindulási alapjául az elmúlt években az OR-ZSE keretében - hogy ne mondjam kebelében - tartott, a magyarországi zsidóság történetét bemutató előadásaim szolgáltak, amelyeknél sajnálatosan nélkülözni kellett egy, a magyarországi zsidóság külső és belső történetét (a gazdasági, társadalmi és kulturális aspektusokról nem is szólva) bemutató - mind tartalmában mind arányaiban ismereteink jelenlegi szintjét tükröző - feldolgozást. Ezen kívánatos feldolgozás szerény, ideiglenes pótlásaként készült az az évről évre bővülő vázlat, amely az előadásokat követő megbeszéléseken, vitákban tovább csiszolódva a disszertáció alapjául szolgált. A szöveg megírásához ösztönzést adott az Oktatási Minisztérium felkérése is a magyarországi zsidóság története - maximum hat ívnyi terjedelemben történő - rövid összefoglalásának

elkészítésére egy, a hazai etnikai és vallási kisebbségeket bemutató sorozatban. (A sorozat bár néhány kötete kéziratban elkészült a 2002-es kormányváltás miatt végül is nem valósult meg.) A végső lökést a NKÖM számára – már egy újabb kormányzat alatt – ugyanebben a témában készítendő filmforgatókönyv számára írt előzetes szinopszis szolgáltatta, más kérdés, hogy jelenleg ez a project is Csipkerózsika álmát alussza.

Kohn Sámuel mindmáig alapvető, de sajnos csak 1526-ig terjedő művétől és Büchler Sándornak a pest-budai zsidók történetét a kiegyezésig feldolgozó monográfiájától (az irodalmi hivatkozások tételes felsorolását lásd az irodalomjegyzékben) eltekintve a magyarországi zsidóság történetének ez a jó nyolcszázéves periódusa mindmáig részletes bemutatásra, feldolgozásra vár. Kohn és Büchler immár száz évnél is régebbi munkáinak – a keletkezésük idején komoly tudományos értékkel bíró - megállapításai minden későbbi összefoglalásban különösebb kritika nélkül – visszaköszönnék, sőt egyre tovább szimplifikálódnak (elegendő talán csak Venetianer, Gonda, Patai vagy Fejtő különböző korszakokban és különböző célokkal íródott monográfiára utalni). Ez a helyzet konzerválódott a hazai magyar-zsidó történetírásban - anélkül, hogy az utóbbi száz évben felgyűlt (gyakran a magyarországi kutatók zömének számára csak nehezen hozzáférhető jiddis és/vagy héber nyelvű) terjedelmes szakirodalom eredményei beépültek volna a szélesebb szakmai köztudatba, a szélesebb visszhangról már nem is szólva. (Csak egy példát említve, mondjuk a magyarországi zsidó bevándorlás és az ebből fakadó demográfiai kérdések vonatkozásában.)

Dolgozatomban, amely a zsidók magyarországi történetét az egyéni emancipáció törvényes megvalósulásáig tárgyalja természetesen csak futólag kerülnek említésre olyan kérdések, amelyek teljes dimenziójukat csak a későbbi korokban: a dualizmus évtizedeiben, vagy a két világháború közötti

évtizedekben nyerték el. Így például a magyarországi zsidó asszimiláció jellegzetességeinek elemzése, vagy a zsidóságnak a tőkés gazdasági rend kialakításában és működtetésében, az ország modernizációjában betöltött szerepének vizsgálata, netán a közvélemény által zsidónak („zsidó származásúnak”) tekintett személyek politikai, közéleti tevékenységének bemutatása csak olyan mértékben történt meg, ahogy ez a kérdés a saját korában jelentkezett. Ez a dolgozat folytatásaként készülő, az eseményeket napjainkig tárgyaló második rész feladata lesz.

Jelen áttekintésemben, a lehetőség szerinti időrendi narrációra törekedtem, s lemondva a *sine ira et studio* és a *wie es gewesen war* szép, de módszertanilag is problematikus elveiről, a közismertnek vélt események *egyfajta* olvasatát, értelmezését próbáltam nyújtani, hangsúlyozottan fenntartva és megengedve más interpretációk lehetőségét is. Komlós Aladárt idézve „...a leírt dolgokról megvan a véleményem. De ezt másutt óhajtom elmondani; itt csak sejtetem, vagy utalok rá.” Nem törekedtem a mindenáron való eredetiségére, a dolgok természeténél fogva ez nem is lehetséges, inkább valamiféle szintézisre az ismert és kevésbé ismert adatok, tények, elgondolások alapján. A dolgozat szinte minden egyes mondata mögött *pro és contra* – még ha esetleg nem is mindig kerül idézésre – kutatók egész generációinak munkássága áll. A Talmud egy mondását parafrázálva sokat tanultam tanítványaimtól, még többet élő és halott mestereimtől, de legtöbbit kollégáimtól és barátaimtól. Ezúton is elnézését kérem mindazoknak, akiknek neve e rögtönzött és töredékes felsorolásból hiányzik: Randolph L. Braham, Jákov Katz zl., Nataniel Katzburg, Walter Pietsch, Michael K. Silber; Hahn István zl., Hanák Péter, Haeckenast Gusztáv, Scheiber Sándor zl., Szakály Ferenc; Bácskai Vera, Gerő András, Glatz Ferenc, Gyáni Gábor, Karády Viktor, Kecskeméti Károly, Komoróczy Géza, Kovács András, Kőbányai János, Kövér György, Kubinyi András, Miskolczy Ambrus, Pelle János, Prepuk Anikó, Schőner Alfréd,

Schweitzer József, Sipos Péter, Zeke Gyula azok, akikkel módomban volt a felvetett kérdések egyikét-másikat megvitatnom, akiknek a legtöbbet köszönhetek.

Ami a dolgozat „alakjának” illeti a kézirat genezise és terjedelmi korlátja magyarázza – ha teljességgel nem is igazolja - hogy a jegyzetek a szokottnál terjedelmesebbek. Az előadás menetének megtörését elkerülendő a problematikus kérdések diszkussziója éppúgy a jegyzetekben kapott helyet, mint az egyes önmagukban rendkívül fontos, de a főtéma szempontjából mégiscsak másodlagos konkrét események – mint például a pest-budai zsidóság története, vagy az 1848-as zavargások – részletesebb ismertetése. A főszöveg viszonylag rövid terjedelmét talán még az is motiválta, hogy a disszertációval párhuzamosan készült a magyarországi zsidóság részletes annotált kronológiája a kezdetektől napjainkig. Természetesen a kézirat nyomtatott változatában még egyszer megkísérlem majd a főszöveg és a jegyzetek jobb proporcionálását. A szövegben többnyire kurzívval kiemelt héber, jiddis stb. kifejezések magyarázatára nem készült – az ilyen jellegű munkáknál szokásos - külön szószedet, erre lehetőség szerint az első előfordulásakor került rá sor. A legtöbbször idézett szakmunkák külön irodalomjegyzékben szerepelnek, a többiek alkalmi megadására a jegyzetekben történt. Lehetőség szerint az utolsó húsz-huszonöt év termésének hasznosítására törekedtem, régebbi irodalmat csak ezek hiányában használtam. Néhány munkánál külön is jeleztem, hogy esetükben a „hólabda módszer” segítségével további irodalom is könnyen elérhető.

Más korábbi feldolgozásokkal összehasonlítva az alábbi szempontok és célkitűzések megvalósítására törekedtem:

1/ A korábbi „hivatalos” magyar zsidó „neológ” történetírás (Kohn, Büchler, Venetianer és társaik) alkotásai apologetikus szellemben íródtak, a

magyarországi zsidóság történetét a *sub specie assimilationis* alapján tárgyalták, fő céljuk sommásan, és ezt gyakran a történeti hűség rovására is következetesen érvényesítették, az ezeréves zsidó-magyar sorsközösség, egymásrautaltság lehetőség szerint konfliktusmentes ábrázolása volt. Többnyire hasonlóan elfogult, és kívülről belevitt teleologikus szempontokat követett az ortodox (Grünberg Lipót) valamint a cionista (Gonda, Katzburg) megközelítés is.

2/ Az első pontban jelezett asszimilációs elfogultság gyakran kombinálódott, kombinálódik - különösen az eklektikus megközelítésekben (Patai, Fejtő) - a neológia preferálásával, az ortodoxia szerepének alábecsülésével, félreértésével. Az utóbbi sokszor mint egy pusztulásra ítélt „reakciós tömeg” jelenik meg, illetve az arányok teljes eltorzításával tűnik el a magyarországi zsidóság ábrázolásából. Az 1-2/ pontokban vázolt szemléletmód elsősorban persze a 19-20 századi magyarországi zsidóság ábrázolásának ácsol dobogót, de ez a szemlélet a korábbi időszak ábrázolásában is folyamatosan tettenérhető, lehetőség szerinti kiküszöbölése a dolgozat egyik legfontosabb feladata.

3/ Ez rögtön kihat az a 19. utolsó harmadáig tartó „előtörténet” arányaira is. Az 1790 előtti szakaszt, aminek mai relevanciája már nincs a szokásosnál részletesebben tárgyalom, különösen a 16-18. századot.

4/ Ugyancsak a „neológ” szemléletből következik a magyarországi zsidóság saját kultúrájának negligálása, jóllehet számukra egészen a 19. század utolsó harmadáig ez volt a meghatározó. Ezt a terjedelem adta keretek között megkíséreltem pótolni.

5/ A magyarországi zsidóság kialakulásának vizsgálatakor a korszak tényleges erőviszonyaiból indultam ki. A magyarországi zsidóság etnogenezisét a közép-európai zsidóság kialakulási folyamatába ágyaztam, elutasítva a későbbi visszvetítéseket akár a korai magyar (kazár), kapcsolatok, akár a zsidók számának és gazdasági jelentőségének túlértékelésében. A 18-19 századi magyarországi zsidóság specifikumát abban a tényben vélem megragadni, hogy

a honi zsidóság majdnem olyan nagyszámú, mint a kelet-európai országokban (ahol csak töredékes az integráció), és ugyanakkor jól integrálódott (a maga módján még az ortodoxia is!) a nyugat- és közép-európai országokhoz (ahol viszonylag kevés zsidó élt) hasonlóan. S mindez sajátos módon kombinálódott az askenáz zsidóságon belüli vallási és kulturális megosztottsággal - Magyarország, mint a keleti és nyugati típusú zsidóság találkozóhelye interferenciálódási felülete.

6/ A hódoltsági korszakban kiemeltem (különösen a korábbi irodalomban túlhangsúlyozott erdélyi zsidókkal szemben) a királyi Magyarországon élő korábban elhanyagolt és jelentéktelennek ítélt zsidóság történetét, egyrészt mivel ez szolgált 18. századi magyarországi zsidóság kiindulási pontjául, de még inkább azért, mert ott és akkor alakulnak ki azok a törvényi és szokásjogi formák, amelyek a magyarországi zsidóság sorsát egészen 1790-ig, illetve 1840-ig meghatározták.

7/ A magyarországi zsidó bevándorlásokról kialakult korábbi, erősen tendenciózus kép megváltoztatása a dolgozat egyik fő célja. A bizonyítási anyagot megelőlegezve a szerző azok táborához csatlakozik, akik szerint a/ a bevándorlás időben és térben korlátozott volt; b/ a nyugati típusú bevándorlás nagyságában összemérhető a keletiével; c/ A keleti zsidóság 19. századi „térfoglalása” nem bevándorlással, hanem demográfiai tényezőkkel magyarázható. (A nyugati zsidók körében a gyermekek házassága már az 1820-as években is ritkaság volt; itt a házasulandók leginkább a húszas éveikben jártak, a hagyományos 13 éves fiú illetve 12 éves menyasszonnyal szemben. Az 1850-es években a statisztikusok már felismerik és dokumentálják, hogy születések és házasságok a Monarchiában – a zsidók között is - keletről nyugatra és északról délre csökken.)

8/ A dolgozat másik fő célja a magyarországi ortodoxia „rehabilitálása”. Nemcsak a szó megszokott értelmében, tehát értékeinek, eszményeinek, vezető alakjainak korrekt bemutatásában, de elsősorban az ortodoxia

történelmi bemutatásában, mint egy a modernitás és a neológia kihívására létrejött válaszmozgalomban, amely kiutat keresett a modernitás által gyökerében fenyegetett zsidó közösség létkérdéseire.

9/ A másik oldal, a későbbi neológia ábrázolása az érem másik oldala. Ez véleményem szerint csak a zsidóságon belüli reformerők és a befogadó társadalom kettős erőterében ábrázolható, különös tekintettel arra a maga idején egyáltalán nem determinált tényre, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a zsidóság emancipációja, és asszimilációja végül is a magyar liberális nemesi réteg és a zsidóság reformerőinek hallgatólagos szövetségeként, (ez a kikövetkeztetett „asszimilációs alku”) valósult meg.

10/ Az emancipációs és asszimilációs folyamat közéről nézve nem volt az a zökkenőmentes és feltartóztathatatlan diadalmenet, amelynek azt a magyar zsidóság aranykorában (1867-1914) leginkább a „zsidó magyarok” vélték. Ellentmondásainak, visszacsapásainak tüzetesebb feltárása sokban hozzásegít(het) a későbbi időszakok megértéséhez.

Dolgozatom a fenti szempontok érvényesítésének jegyében íródott. Egyszerre próbáltam meg az események egyfajta ismertetését és problémátörténetét nyújtani, lehetőség szerint túlnyúlva a hagyományos politikatörténeti megközelítésen, bár ebben a rendelkezésre álló források szűkössége erősen korlátozott. Hogy milyen eredménnyel, azt nem az én feladatom megítélni.

Lectori salutem!

Nyíregyháza, 2004. április 16.

Haraszi György